

РОЗДІЛ III. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398(=161.2):[323.1:355.48](477=560)''15/17''
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2024-2-12>

ОБРАЗИ ТУРКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ: БИТВИ З КОЗАКАМИ

Мушкетик Л. Г.

*докторка філологічних наук,
член-кореспондентка Національної академії наук України,
провідна наукова співробітниця
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського Національної академії наук України
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-5958-0044
mushketik@ukr.net*

Ключові слова: *турки-завойовники, козаки, фольклор, історизм, тема, дійові особи, герої.*

Події часів турецько-татарського лихоліття XV–XVII ст. не лише увійшли до історичних джерел, а й отримали художнє висвітлення в різноманітних писемних та усних творах. Водночас варто зауважити, що народні твори дають власне, опосередковане відображення тих далеких подій, їх перебігу, ставлення до героїв і ворогів, якими на той час серед інших були азійські завойовники, зокрема турки – представники однієї з найбільших, наймогутніших імперій того часу, мусульманської Високої Порту. Мета дослідження – проаналізувати особливості висвітлення образів турків-османів в українському фольклорі, зоківна в контексті козацько-турецького протистояння, битв і сутичок із запорожцями у XV–XVII ст.

В українській уснопоетичній творчості лексеми «турок», «татарин» загалом вживали у значенні «завойовник, загарбник, поневолювач», ставлення до яких було негативним, ворожим, що відбиває реалії того часу. Турки, так само як і татари, виступають як збірний, узагальнений образ ворога, як хижа, зловісна сила степу, Дикого поля – ця назва позиціонується як межова територія між цивілізацією і дикістю, де ходять орди, зла сила, що суне з азійських теренів. Попри чисельні згадки у фольклорі про турків як ворогів і нападників, їх описи зберегли небагато конкретики чи деталей, вочевидь за давністю подій і неблизьким сусідством. Мало трапляється і власних назв, серед дійових осіб переважно – безіменний турок, а ще паша чи султан, турецький цар. Їм протиставлено героїв-козаків – як безіменних, так і втілених в образи Байди, Морозенка, Сірка та ін.

Образи турків і козаків, опис їхніх сутичок і битв найбільшим числом увійшли до історичного фольклору – дум та історичних пісень, легенд та переказів, а ще до ліричної поезії, балад тощо. У цих творах є чимало відомостей про тогочасні реалії, факти, назви подій чи битв, воєн, у яких, однак, годі шукати точних дат чи описів через особливості фольклорного бачення і трансмісії. Натомість тут відтворено загальну атмосферу епохи, певні історичні традиції, ставлення до героїв і ворогів, коли на тлі загарбників вивисуються образи захисників землі та віри, козаків-визволителів.

Висновки. Здійснене дослідження дає змогу глибше зрозуміти минуле українського народу, перипетії його історичної долі, стосунків із сусідами, ворогами чи союзниками, що прокладає стежку до бачення сучасності і, можливо, прогнозування майбутнього.

IMAGES OF TURKS IN UKRAINIAN FOLKLORE: BATTLES WITH THE COSSACKS

Mushketyk L. H.

Doctor of Philological Sciences,

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Leading Researcher

Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology

of National Academy of Sciences Ukraine

Grushevsky str., 4, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-5958-0044

mushketik@ukr.net

Key words: *conquering Turks, Cossacks, folklore, historicism, theme, protagonists.*

The events of the Turkish-Tatar troubles of the XV–XVII centuries are not only recorded in historical sources, but also reflected in various written and oral works. At the same time, it is worth noting that folk works provide their own, indirect reflection of those distant events, their course, attitudes towards heroes and enemies, which at that time were Asian conquerors, in particular the Turks – representatives of one of the largest, most powerful empires of that time, the Muslim High Porte. The purpose of the study is to analyse the peculiarities of the coverage of the images of the conquering Turks in Ukrainian folklore, especially in the context of the Cossack-Turkish confrontation, battles and clashes with the Cossacks in the fifteenth and seventeenth centuries.

In Ukrainian oral poetry, the lexemes of Turks and Tatars were generally used to mean conqueror, invader, enslaver, and the attitude towards them was negative and hostile, reflecting the realities of the time. The Turks, like the Tatars, act as a collective, generalised image of the enemy, as a predatory, sinister force of the steppe, the Wild Field – this name is positioned as a borderland between civilisation and savagery, where hordes roam, an evil force coming from the Asian territories. Despite numerous references in folklore to Turks as enemies and attackers, their descriptions retain few specifics or details, apparently due to the long time since the events took place and their close proximity. There are also few proper names; the protagonists are mainly an unnamed Turk, as well as a pasha or sultan, and a Turkish king. They are contrasted with Cossack heroes, both unnamed and embodied in the images of Baida, Morozenko, Sirko, and others.

The images of the Turks and Cossacks, descriptions of their clashes and battles are included in historical folklore – dumas and historical songs, legends and tales, as well as lyrical poetry, ballads, etc. These works contain a lot of information about the realities of the time, facts, names of events or battles, wars, in which, however, one cannot find exact dates or descriptions due to the peculiarities of folklore vision and transmission. Instead, it recreates the general atmosphere of the era, certain historical traditions, and attitudes towards heroes and enemies, when the images of defenders of the land and faith, Cossack liberators, rise against the background of the invaders.

Conclusions. This study allows us to better understand the past of the Ukrainian people, the vicissitudes of its historical destiny, relations with neighbours, enemies or allies, which paves the way for the perception of the present and, possibly, the prediction of the future.

Постановка проблеми. Одним із давніх шарів українського фольклору є усна словесність про період турецько-татарського лихоліття XV–XVII ст. Доповнюючи історичні джерела, народні твори дають власне, опосередковане відображення тих далеких подій, їх перебігу, ставлення до героїв і ворогів, якими на той час були азійські завойовники, зокрема турки – представники однієї з найбільших, наймогутніших імперій того часу, мусульманської Високої Порти.

Упродовж указанного часу та й дещо згодом Османська імперія та її васали, головню Кримське ханство, чинили напрочуд потужний вплив на розвій України. Від 1470-х років Порта почала освоювати північне узбережжя Чорного моря, створила колонії на півдні Криму: Кафу (Феодосія), Судак, Балаклаву, Керч, а також військові бази в Акермані (Білгород-Дністровський), Кілії, Очакові, Ізмаїлі. Кримський хан став її васалом. У 1484 році хан Менглі-Гірей здійснив потужний набіг на Україну, узяв Київ, зруйнував Києво-Печерську лавру і з дуже великим полоном повернувся у Крим. Відтоді татари самі чи спільно з турками щороку вчиняли напади на Україну, руйнували, плюндрували і спустошували поселення, забирали у ясир українців, яких везли на продаж до Криму і Стамбулу, де був розташований один із головних невольницьких ринків.

Після утворення наприкінці XV ст. у середній течії Дніпра Запорізької Січі українські козаки почали чинити збройний спротив османсько-татарській навалі й самі нападали на ординські загоны. Від другої половини XVI ст. вони ходили морськими та ін. походами на міста, що перебували у власності Високої Порти на півдні України: Очаків, Кілію, Ізмаїл, Кафу, Варну, Трапезунд, Синоп, декілька разів нападали на Стамбул (1615, 1620 і 1624). Найуспішніші походи, які наводили жах на османів і отримали широкий резонанс у Західній Європі, відбулися під проводом славетного українського гетьмана Петра Сагайдачного. Султан, який не зміг відновити свою перевагу на морі, уклав угоду з козаками.

Відносини України з державою османів за доби Козаччини і Гетьманщини були доволі складними. З одного боку, Козацька Республіка чинила опір турецько-татарським нападам на українські землі Речі Посполитої, взявши на себе історичну місію захисту християнської Європи від мусульманського світу. З іншого – українські владники намагалися здобути підтримку імперії у протистоянні загарбницьким намірам Польщі та Росії. Дипломатичну та ін. діяльність у цьому напрямі вели гетьмани Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Виговський та ін.

За Бахчисарайським договором 1681 р. Висока Порта отримала Північну Київщину, Брацлав-

щину та Поділля. Після зруйнування Запорізької Січі (1775 р.) частина запорожців подалися до Османської імперії, де заснувала Задунайську Січ, що проіснувала до 1828 року. У XVIII ст. після втрати автономії своєї держави українці у складі російської армії брали активну участь у російсько-турецьких війнах, визволенні південних слов'ян на Балканах, що призвело до відходу османів з півдня України.

Загалом в українській уснопоетичній творчості лексеми *турок* і *татарин* вживали у значенні завойовник, загарбник, поневолювач, ставлення до яких було негативним, ворожим, що відбиває реалії того часу. Турки, так само як і татари, виступають як збірний, узагальнений образ ворога, як хижа, зловісна сила степу, Дикого поля – ця назва позиціонується як межова територія між цивілізацією і дикістю, де ходять орди, зла сила, що суне з азійських теренів. У фольклорі і в народно-розмовній мові побутували такі синонімічні вирази, як *вражий турок* (*турчик*, *турчин*), *злий бусурман*, *бусурманець*¹, *турок-невіра*, *превращі мурзаки*², *турки-яничари*, *турки-баши* та ін. Власне, протиставлення турків за етнічним походженням посилювалося їх «поганою» вірою, адже поняття віри у світогляді тогочасної людини зливалось з поняттям етнічної належності, батьківщини. Зрада віри означала зраду свого народу. Негативну конотацію і нині мають у мові історизми *ординець*, *орда*, які колись навіювали жах на мирні українські села. Часто це складні слова на позначення будь-яких ворогів, які стали символом загарбника, поневолювача, чужого і небезпечного: *турки-татари*, *ляхи-турки*. У народній уяві етноніми *турки* і *татари* часто зливалися, змішувалися, взаємозамінювалися, інколи з іншими «невірними», так, в одній з пісень дівчина скаржить на втрату цноти: «...Чи з турчином молоденьким. / Чи з турчином, арабином, / Чи з невірним татариним». Згадки про турецьких османів-завойовників зустрічаємо в різних жанрах українського фольклору, зокрема у давніх – обрядовій поезії, колядках і героїчному епосі, історичних піснях, а ще в баладах і народній прозі – легендах та переказах, малих жанрах – пареміях, загадках. Кожен жанр подає ці образи за допомогою власного художньо-поетичного інструментарію, з превалюванням певної тематики, мотивів та персонажів.

На захист своєї Вітчизни, її людності та віри від чужоземних завойовників стали козаки, про що збереглося чимало згадок в українському фоль-

¹ Бусурман (басурман, басурмен, бусурмен, бусурманець) – давньоукраїнське запозичення з тюркських мов, найімовірніше з кримськотатарської, від фонетичної видозміни арабсько-персидської форми *муслім-ун* – мусульмани. В Україні так називали іновірців, переважно магометан.

² Мурза – титул феодальної знаті у татар; прізвище, поширене серед українців і приазовських греків.

клорі³. Ці питання вивчали дослідники минулого і сучасності у своїх студіях з історії України, героїчного епосу, козацького фольклору та ін. З таких досліджень назвімо праці Михайла Драгоманова, Миколи Костомарова, Павла Житецького, Якова Новицького, Леоніда Білецького, Дмитра Яворницького, Олени Апанович та ін. Турецькі мотиви народних пісень і балад вивчав Іван Франко. Із сучасніших назвімо дослідницю запорозького фольклору Ірину Павленко, прозового історичного фольклору Василя Сокола. Турецький дослідник Гусейн Алюпінар простудіював образи поляків, турків та євреїв в українських думках.

Мета та завдання статті – проаналізувати особливості висвітлення образів турків-османів як завойовників в українському фольклорі, зосібна в контексті козацько-турецького протистояння, битв і сутичок із запорожцями у XV–XVII ст.; порушити питання історизму уснопоетичних творів, їх мотивів і тематики, художніх особливостей історичних та ін. пісень турецької тематики; висвітлення козацької героїки в боротьбі з османами, негачії ворогів у межах антиномії свій – чужий.

Виклад основного матеріалу дослідження. Козацько-турецька тематика потужним струменем увійшла у багатий і розмаїтий **козацький фольклор**, поединки та бої козаків з турками, їхні морські та інші походи на турецькі міста і фортеці⁴. У 1887 р. 116-річний Іван Розсолюда розповідав досліднику запорозької культури Д. Яворницькому: «Батько, було, як почнуть розказувати про ту удаль запорожців та про баталії їх з турками, або татарами та ляхами, так аж страшно слухати...» [Еварницький, 1888, с. 250]. Про частоту і запеклість зіткнень з турками свідчать такі вислови: «Козак як не п'є, то турка б'є»; «– А я ж тих турків та й не боюся, / Ой я з ними в пил переб'юся...»; «Ой панночко-шаблюко, панночко наша! / з бусурманом зустрівалася, та й не двічі цілувалася» [Чубинський, 2011, с. 935]. Козаків, які брали участь у багатьох баталіях з турками та ін. ворогами, називали *рубаними* козаками. Битви з ворогами в усній поезії метафорично описано як *кривавий бенкет*, *варіння пива*; отже, *пити пиво*, *вино* означало загибель. Хлопець прощається з милою, *іде на пир*, туди, де *роблять на диво червонеє пиво з крові супостата*. Уподібнення битви бенкету властиве як усній народній творчості, так

і давньоруській літературі, цей прийом як один із складників мілітарної культури був запозичений українським козацтвом із періоду лицарсько-дружинної епохи Київської Русі. Один із підписів під відомою народною картиною «Козак Мамай» свідчить про такі його подвиги:

Случалось же, ще й не раз варити те пиво,
Що пив турок і татарин, що пив лях на диво.
Багато десь і тепер лежать із похмілля
Мертвих голів по степу із того весілля [Мишанич, 2003, с. 212].

Жорстокі бої з турками не на життя, а на смерть епічно зображено в багатьох історичних піснях, звучить заклик до опору, протидії агресорам усіма можливими засобами:

Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!
Ой ти станеш на воротах,
А я в закаулку.
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Проміж козаками.
Ой козак до ружини,
Бурлака до дрюка:
Оце ж тобі, вражий турчин,
З душею розлука [Історичні пісні, 1961, с. 82].

У пісні «Ой з-за гори чорна хмара, мов хвиля, іде» оспівано реальну постать – козацького ватажка Івана Богуна, який веде запорожців, *як чорну хмару* – це порівняння в українському фольклорі є константним у зображенні великої кількості ворогів, загрози тощо. Гіперболічно описано поразку турків-яничар – їх було сорок тисяч, а тепер нема. Від страху виє пугач, мліють туркені. Богун «... ой наточив невірам вина», козаки жорстоко помстилися нападникам – всіх «упень рубали, як капусту січуть» тощо [там само, с. 234].

Крім згаданої в українському фольклорі існує цілий цикл дум і народних пісень, де зображено степові та ін. битви козаків з турками й татарами, загибель козаків у полі. Деякі з цих багатирів мають власні імена, інші діють під одним прозивним ім'ям *козак*. У відомій на всій Україні пісні «Ой Морозе, Морозенку», що побутувала в багатьох варіантах, розповідається про знущання османів над молодим героєм-козаком, якого вони взяли в полон:

Посадили Морозенка на жовтім пісочку,
Зняли, зняли з Морозенка кроваву сорочку.
Вони ж його ані били, ні в чверті рубами,
Тільки з його, молодого живцем серце взяли [Березовський, 1961, с. 245].

³ Попри чисельні згадки про турків як ворогів і нападників, їхні описи зберегли небагато конкретики чи деталей, вочевидь за давністю подій і неблизьким сусідством. Мало трапляється і власних назв, серед дійових осіб – безіменний турок, а ще паша чи султан, турецький цар. Турки як вороги з'являються у трьох основних локусах – українські степи, села; місто Стамбул, здебільшого у невольницькому циклі; події на морі. До них прив'язані і певні сюжети та теми, деякі топоніми.

⁴ Військо Жовтої Тростини – так дослівно в османських літописах називали козаків.

Картини битв, зіткнень в епічних піснях подано натуралістично, це жорстокі сцени боротьби з ворогами: відрубана голова, злітаючи, як мушка, бренть; яскрава колористика – біле тіло, червона кров, чорна земля, кров тут тече потоками і річками. У піснях вжито аграрний код, це алегоричний образ обробки поля, де війна і бої екстраполюються на оранку, сівбу, жнива, однак тут сіють кістки, волочать тілом, поливають кров'ю, смерть збирає свій урожай. Водночас войовничість, агресивність козаків спрямовано на благу справу – захист вітчизни, своєї власної землі – «Або добудь, або дома (в господі) не будь».

Козаки часто гинуть на полі бою від руки турка («козака турки вбили, під явором положили»). *Les communes* в українській усній поезії є сцена смерті козака в полі, коли йому нікому прикрити очі, нікому відслужити церковну службу над ним. Над козаком стоїть його вірний кінь і питає, мовляв, кому віддасть його господар? Турку чи татарину? «– Тебе турок не спіймає, а татарин не осідлає», – відповідає козак і наказує йому бігти до його матері і повідомити: «Не плач, мати, не журися, / Бо вже син твій оженився, / Та взяв собі паняночку в чистім полі земляночку!» (пісні «Ой три літа й три неділі», «Туман поле покриває» та ін.).

Українські козаки застосовували проти турків-яничар, які часто переважали їх числом, не лише зброю, а й хитрощі, про що йдеться в піснях «Ой що то за крячок», «Як козаки Азов брали» та ін. про взяття фортеці Азов, коли вони перевдягаються в турецьких купців і дурять сторожу, яка впускає їх до міста, тобто в основі подій традиційний мотив «троянського коня». Відомо, що козаки неодноразово ходили на Азов, найчастіше пісня пов'язується з подіями 1637 р., хоча облога фортеці запорожцями під проводом Вишневецького тривала й 1559 р., а пізніше у час Азовсько-Дніпровських походів 1695–1696 рр. Водночас варто зауважити, що в козакому фольклорі Азов є свого роду «епічним містом», з яким пов'язувалися різноманітні події та факти. У XVII столітті козаки декілька разів захоплювали місто Варну (нині в Болгарії), про такі походи йдеться в піснях «Кляла цариця, вельможна пані», «Піснь козацька» та ін., тут оспівано їх кмітливість і військову майстерність. Так, за порадою старого турецького ворожбита вони оточують місто не з поля чи з моря, а «з річки-невелички», у кінці турки проклинають річку, через яку потерпіли поразку. Закарпатська пісня книжного походження про події Австро-турецької війни 1683–1686 рр. «Пісня о Будині, воєнська» прославляє перемогу австрійських, чеських і хорватських військ над турками під Будином (Будюю) по свіжих слідах битви. Автор вітає всі союзні війська, що допомогли вигнати

турків з Будина, і радіє, що Мукачів тепер уже не потрапить до рук ворога. Закінчується пісня побажанням «нехай мир навіки буде».

Під час військових походів козаки брали військову здобич, майно багатих турків, яким частково ділилися із запорозьким товариством. Інколи вони захоплювали полонених, щоби потім обміняти на своїх людей, невольників, про це в пісні «Ой панове, молодці, відкіль ідете» з гумором повідомляють козаки: «...були в бусурмана: багато в чортяки всякого надбано... Зібрали по три смужки з барана, четверту, маленьку з самого бусурмана» [Історичні пісні, с. 66–67]. Існують численні перекази про заховані козаками скарби.

Про напади турків на Поділля, а саме на відомий Почаївський монастир (нині Свято-Успенська Почаївська лавра на Тернопільщині) складено «Пісню про Почаївську Божу Матір», у якій йдеться про оборону святині від ворогів, у чому вірникам допомагає Божа матір, яка відхиляє стріли – ті вертаються до нападників, покриває церкву омофором⁵. Цей сюжет, занесений з Візантії, є в Богогласнику. Леонід Білецький писав: «У цій пісні оспівується чудотворний образ Божої Матері, що згадується і в літописах, образ, що рятує люд український і віру її від турків, ворогів православної віри» [Білецький, 1947, с. 284]. Богородиця з'являється перед турками і в інших сюжетах, вони втікають від неї чи провалюються крізь землю.

Охорона та розширення християнського світу була одним із основних завдань запорожців, які були свого роду лицарським орденом і стояли за свою віру і свій народ, а своєю покровителькою і заступницею вважали Покрову Пресвятої Богородиці. Мирослав Попович констатував: «Війни, мета яких – оборона своєї землі, руйнування ворожого краю, визволення своїх невольників та здобування “козацького хліба”, тобто трофею, усвідомлювалися як особливий вид Служби Божої; а оскільки християнські уявлення тоді сусідили з дуже архаїчними, ця служба сприймалась як кривавий бенкет» [Попович, 1998, с. 168].

У фольклорі віддзеркалилися і події пізніших часів – зруйнування Катериною II Запорозької Січі, виселення запорожців в інші краї, а згодом до Олешків (нині Україна), де вони за дозволом султана створили Задунайську Січ, що стало тяжкою повинністю для козаків, адже вони замешкали на землях свого одвічного ворога. У наративі «Як козаки пішли під турків» їх приймає паша і вимагає присягтися на вірну службу султану. Запорозьці зробили це по-своєму, вони набрали своєї землі в чоботи і присяглись: «На чийй землі стоїмо, тому і будемо служити вірно» [Січова скарбниця, 1999, с. 46], таким чином не покоровившись туркам.

⁵ Омофор – частина вбрання сановної духовної особи – епископа, архієрея, що накидається на плечі.

Козаки у складі російського війська брали участь у російсько-турецьких війнах XVIII століття. Народ, який займав антимілітарну позицію щодо загарбницьких воєн далеких держав, дав їм іронічну оцінку в прислів'ї: «Бив сі Турок і москаль, за мотику, за рискаль (Кепкують з якоїсь турецько-московської війни)» [Галицько-руські, 1909, с. 228]. Так, у час російсько-турецької війни 1787–1792 рр. особливо відзначилися чорноморські козаки під командуванням Антона Головатого, які діяли на бойових човнах – чайках, у піснях «Ой стояли ми на якорі», «Від Килії до Ізмайлова покопані шанці» та ін. йдеться про взяття міста Ізмаїла, коли козаки «забрали весь запас і лодки з ордою».

До циклу переказів про походження етносів увійшли нарativi про герць чи двобій багатирів – представників різних народів, перемога в якому означала в цьому випадку заснування поселення. Легенда, записана Д. Яворницьким, пов'язана з Багатирями – двома великими скелями біля дніпрових порогів, що нагадують багатирів. Турецький і руський витязі змагаються в перекиданні каменя через Дніпро з правого на лівий берег – камінь першого упав у воду, а руського – перелетів через увесь Дніпро й упав далеко на луках: «...І пішов чужий багатир, а наш поселив тут свій народ на обох берегах Дніпра. На тому камені, що впав на лівому боці Дніпра, так там зостався й слід від руки; якраз там, де руський багатир брався за його рукою...» [Українські народні пісні, 1989, с. 41]. В іншій версії багатирів пропонують султан Сулейман і цар Матвій, останній – Павла Кинижа, який за перемогу над турком отримує Шандровський соляний колодязь⁶.

Та найвідомішим твором на цю тематику, де персонажем є турецький цар чи султан⁷, є широківідома, у багатьох записах, складена не пізніше XVII століття пісня «Ой п'є Байда», «Пісня про Байду» і сьогодні відома на всій українській території. Прототипом Байди, на думку більшості дослідників, є козацький гетьман Дмитро Вишневецький, який вважається засновником Запорізької Січі на о. Мала Хортиця. Його справді захопили в полон турки й жорстоко стратили. Трагічна смерть Вишневецького знайшла відтворення в численних легендах. Польські історики того часу згадують, що Вишневецький, зачеплений гаком за ребро, жив ще три дні, поки турки, не стерпівши його лихослів'я, не вбили його стрілами. Дія пісні відбувається в Царгороді на ринку, де «Байда п'є мед-горілочку», турецький цар пропонує йому відректися від своєї віри, стати йому на службу,

взяти за дружину дочку. Та Байда навідріз відмовляється: «Твоя, царю, віра проклятая, / Твоя царівночка поганая!» Іван Франко, який досліджував сюжет, зробив цікаву заувагу щодо діалогу Байди із султаном: «Історично се мало правдоподібно, але поетична творчість має свою логіку, по якій політичні, релігійні чи суспільні антагонізми представляють як суперечки свари або боротьба двох осіб» [Франко, 1984, с. 175].

За наказом повелителя турки хапають Байду й вішають його за ребро на гаку, де він у страшних муках висить протягом двох днів і проклинає своїх ворогів, а на третій день, доставши лук і стріли, вбиває султана та його родину: «Ой як стрілив, – царя вцілив, / А царицю в потилицю, / Його доньку – в головоньку» [Исторические песни, 1874, с. 146]. Мотив виростає з уявлень про розміщення в голові життєвої сили. «Цей трагічний кінець і героїчна смерть Вишневецького, – зазначав відомий український історик Михайло Грушевський, – як образ перемоги ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсилля хижого бусурманського світу подолати морально світ український, взагалі християнський – зробили сильне враження. В колах українських, польських, литовських... історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендарних, з різними поетичними подробицями, барвистих формах» [Грушевський 2007, с. 92].

У боях проти турків і татар прославився запорозький кошовий Іван Сірко, про якого складено численні легенди, зокрема про те, що він був характерником, чаклуном і міг у час бою перетворюватися на хорта, вовка, чи яструба або закласти вороже військо. Недаремно турки й татари прозвали його «Урус Шайтан», а татарські матері іменем Сірка лякали дітей. Турецький султан видав наказ про моління в мечетях на загибель Сірка. Автор польськомовної «Віршованої хронічки» XVII століття писав, що «Сірко був поставлений Богом як пес на сторожі християнських овечок, щоб видирати їх з вовчої пащеки бусурманів» [Мицик, 2022, с. 3]. Про пригоди Сірка складено чимало творів: «Кошовий Сірко», «Превеликий характерник», «Як Сірко переміг татар», «Його жахались вороги», «Сила Сіркової руки», «Великий воїн» та ін.

Фольклорна традиція пов'язує з іменем Івана Сірка написання легендарного листа турецькому султану⁸. Народні джерела свідчать, що у відпо-

⁶ Переказ постав на Закарпатті під впливом угорської традиції, де персонажами є король Матяш (Матвій Корвін) і Пал Канижаї (у переказі Павло Кинижа) та ін.

⁷ Турецький султан з'являється на українських землях двічі 1621 і 1672 р. і щоразу на чолі великого війська.

⁸ Насправді лист навряд чи є офіційною пам'яткою, існують різні версії його написання, та швидше всього це літературний твір у стилі антиосманської опозиції XVI ст. Деякі дослідники зауважують, що він міг бути витвором козаків. Лист набув широкої популярності, на цю тематику створювали літературні твори (С. Руданський) та особливо його прославила відома картина українського і російського художника Ілля Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

відь на вимогу султана підкоритися йому заповрожді на чолі із Сірком написали глузливого листа, один із його варіантів: «Ти, султан, проклятого чорта брат і товариш! Який ти в чорта лицар, що чорт се..., а ти і твоє військо пожирає. Ти самого люципера онук, турецький кухар, вавілонський слюсар, македонський броварник, олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипта свинар, армянська свиня, козацький сагайдак (козел), подольський кат, лютеранський папуга, самого гаспида байстрюк, нашого бога дурень, свиняча морда, кобиляча с..., різницька собака! Не будеш ти годен синів християнських мати, твого ми війська не боїмось, землею і водою будемо битися з тобою, вражий, проклятий сину, чорт би побрав твою матір, нехрещений лоб, мати твою...! Так тобі козаки відповідають... Числа не знаємо, бо календарів не маємо; місяць же на небі, а рік в календарі, день у нас такий же, як і у вас, за цим же словом поцілуй же в с... нас!

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошом заповрозьким» [Українська народна сатира, 1957, с. 21].

У літературних творах турків і татар часто називають людоловами, торгівля людьми була поширена на азійських теренах. Українські дослідники подають відомості про те, що загальні втрати населення українських земель з кінця XV і до середини XVII ст. становили близько 2 млн 500 тис. осіб, що було набагато більше, ніж втрати Африки під час трансатлантичної торгівлі рабами [Чухліб, 2010, с. 77]. За свідченням відомого українського сходознавця Агатангела Кримського, «невільниками-українцями Туреччина аж кишіла» [Кримський, 1924, с. 167], історики писали про дуже тяжке становище бранців, їх умови утримання та підневільну працю [Драгоманов, 1918, с. 19]. Узятих у полон козаків зазвичай ставили гребцями на суднах, які називали галерами, каторгами, по-турецьки *кадригами*. Гребці були приковані до лавок, на яких вони сиділи і не могли їх ніколи покидати. Доглядач з батоном підганяв нещасних.

Страждання бранців відтворено переважно у так званому невольницькому циклі історичних пісень та героїчного епосу українців – думах. Одними з найдавніших є думи XV–XVI ст. про муки в турецькій неволі «Плач невольника» та «Плач невольників» («Невольники на каторзі»), які нагадують поховальні голосіння. Невольники скаржаться на нелюдські умови існування в полоні, муки, які вони терплять:

Тоді далася бідному невольнику

Тяжкая неволя добре знати:

Кайдани руки, ноги поз'їдали,

Сирая сириця (ремін) до жовтої кості

Тіло козацьке пройдала [Исторические песни, 1874, с. 3].

У думах діє «паша турецький, бусурманський, недовірок християнський», який наказує своїм туркам-яничарам брати «...по три пучки тернини, / По чотири червоної таволги і до крові, до жовтої кості» хльостати невольників. Ті проклинають турецьку землю, яка хоч і багата дорогими речами і напоями, золотом-сріблом, однак ворожа невольникові, чужа за вірою і всім іншим:

Ти, земле Турецька, віро бусурманська,

Ти, розлуко християнська!

Не одного ти розлучила з отцем, з матерю,

Або брата з сестрою,

Або мужа з вірною жоною! [Там само, с. 89].

Бранці зі сльозами і молитвою звертаються до Бога (дума «Плач невольників»):

Визволь, Господи всіх бідних невольників,

З тяжкої неволі турецької,

З каторги бусурманської

На тихі води,

На ясні зорі,

У край веселий,

У мир хрещений,

В городи християнські! [там само, с. 89–90].

Кілька українських дум присвячено визволенню і втечі бранців з турецької неволі, що відбувалося в дійсності – існують свідчення про бунти на галерах, ініціаторами яких бували українські козаки, чи втеча їх через Крим тощо. Це думи «Про Марусю Богуславку», «Іван Богуславець», «Про Самійла Кішку», «Утеча трьох братів із Азова». Образи турків у думах – зниженого плану, це, зокрема, княжа Трапезунське Алкан-паша – молодий жорстокий турок, зневага до нього виявляється у найменуванні – княжа, паня, тобто воно – середнього роду, йому прислужує «недовірок християнський» Лях Бутурлак, зрадник і перевертень, який «віру християнську під ноги підтоптав», їм протистоїть відважний гетьман Самійло Кішка (був його історичний прототип), під проводом якого галерники добуваються до своїх побратимів. Події відбуваються на турецькій галері, великому і красивому судні, прикрашеному в різні кольори, озброєному гарматами та, крім цього, окрашеному християнською кров'ю і обсадженому 350 невольниками, з ними ще більше число турків і солдат-яничар. У думі «Іван Богуславець» підступна турчанка Алкан-Пашева турецькая, аби вийти заміж за Івана Богуславця, змушує його до віровідступництва, а потім насміхається з нього, за що згодом жорстоко карається.

Епічне число – сімсот невольників із темниці рятує «дівка-бранка Маруся попівна Богуславка» («Дума про Марусю Богуславку»), дружина багатого турка, яка «потурчилася, побусурменилася для розкоші турецької, для лакомства нещасного», однак заради своїх земляків іде, можливо, на смерть, адже таку сваволю навряд чи пробачить їй

чоловік-мусульмани. Символічно, що визволення відбувається у святий для невольників день – Великдень. Образ Богуславки є збірним образом українських жінок, які в ті часи ставали дружинами турецької знаті й навіть султана. Відомо, що дружиною султана Сулеймана I Пишного була дівчина з українського села Настя Лісовська, Роксолана (так турки називали усіх українок) на ім'я Хуррем (радісна)⁹, вона мала великий вплив на чоловіка. У думках є згадки і про можливість викупу бранців, що теж практикувалося в ті часи, однак на заваді міг ставати завеликий викуп чи невідоме місце перебування невольника.

В українському фольклорі збереглася пам'ять про історичні події далекого минулого, боротьбу з іноземними завойовниками, зосібна з турками-османами, їх бої та війни з козаками. Найменування *турок*, *бусурман*, *ординець* має в усній словесності негативну конотацію, як уособлення ворожої сили, завойовника, чужого як за етнічним походженням, так і за вірою, яка на той час трактувалася як одна з найважливіших ідентифікаційних ознак. Образи турків і козаків, опис їхніх сутичок і битв найбільшим

числом увійшли до історичного фольклору – дум та історичних пісень, легенд та переказів, а ще до ліричної поезії, балад тощо. У цих творах є чимало відомостей про тогочасні реалії, факти, назви подій чи битв, воєн, у яких, однак, годі шукати точних дат чи описів через особливості фольклорного бачення і трансмісії. Натомість тут відтворено загальну атмосферу епохи, певні історичні традиції, ставлення до героїв і ворогів, коли на тлі загарбників вивищуються образи захисників землі та віри, козаків-визволителів.

Подібні дослідження дають змогу глибше зрозуміти минуле народу, перипетії його історичної долі, стосунків із сусідами, ворогами чи союзниками, що прокладає стежку до сприйняття сучасності і, можливо, прогнозування майбутнього. Важливим є і переосмислення багатьох історичних аспектів з погляду нових нагромаджених знань з історії, психології, етнології, ідентичності та ін., знаходження та вивчення нових джерел. Розглядувана тематика збагачує і знання з народної характерології в аспекті трактування образу свого – чужого – іншого – інакшого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ : Дніпро, 1991. 333 с.
2. Білецький Л. Історія української літератури в 2 т. Т. 1: Народня поезія. Авґсбург, 1947. 328 с.
3. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. 1909. Том III. Випуск I (Рабунок-Час). *Етнографічний збірник*. Т. 27.
4. Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії. *Грушевський М. С. Твори: У 50 т.* Львів : Світ, 2007. Т. 8: Серія: Історичні студії та розвідки (1906–1916). С. 90–116.
5. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків: Історична розвідка. З додатком про життя Михайла Драгоманова. Київ : накл. укр. книгарні ім. Т. Г. Шевченка, 1918. 65 с.
6. Житецький П. Про українські народні думи. Київ : Печатня Вид. т-ва «Друкар», 1919. 115 с.
7. Запорож'є в остатках старини и преданиях народа / Упорядк., текстолог. інтерпретація, передмова М. М. Олійник-Шубравської. Ч. 1, 2. Київ : Веселка, 1995. 447 с.
8. Исторические песни малорусского народа. С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Київ : Тип. М. П. Фрица, 1874. Том I. 368 с.
9. Історичні перекази українців / Збір. та опрац. Василь Сокіл. Львів : Видавництво Л. Коць, 2003. 328 с.
10. Історичні пісні / Упор. Березовський І., Родіна М., Хоменко В. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 1068 с.
11. Костомаров Н. Історія казачества в памятникях южно-русского народного песенного творчества. *Русская Мысль*. 1880. № 1. С. 1–39; № 2. С. 1–60; № 5. С. 33–54; № 6. С. 35–71; № 7. С. 37–68; № 8. С. 1–33.
12. Кримський А. Ю. Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ : Друкарня української АН, 1924. 227 с.
13. Легенди та перекази / Упоряд. та прим. А. Л. Іоніди. Київ : Наукова думка, 1985. 400 с.
14. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874–1894 гг. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Т. 6.: *Труды педагогического отдела*. Выпуск 2. Харьков, 1894. 112 с.
15. Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці: Том I. Донецьк : ДонНУ, 2003. 544 с.
16. Мицик Ю. Іван Сірко. Київ : Кліо, 2022. 160 с.

⁹ Про ці події написано чимало творів, створено кінофільми. З останніх – український телесеріал «Роксолана» режисера Бориса Небієридзе, відзнятий у 1996–2003 роках на кіностудії «Укрелефільм». Одним із найпопулярніших у світі став турецький серіал «Величне століття» (виходив у Туреччині у 2011–2014 рр.), його переклали і трансливали в 60 країнах.

17. Павленко І. Історичні пісні Запорозжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. Запоріжжя : Тандем – У, 2003. 208 с.
18. Павленко І. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України; ДВНЗ «Запоріж. нац. ун-т». Запоріжжя, 2006. 244 с.
19. Повхан Ф. Історія у народних піснях. *Подкарпатская Русь*. 1930. Ч. 7–8. С. 158–161.
20. Попович М. Нарис історії України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.
21. Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упор., передм. та прим. В. Чабаненка. Запоріжжя : ЗДУ, 1999. 392 с.
22. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. 319 с.
23. Срезневский И. И. Запорожская старина. Харьков, 1833. Ч. 1; 1834. Ч. 2.
24. Українська народна сатира і гумор. / Упор. та вст. ст. Г. А. Нудьги. Львів : книжково-журнальне видавництво, 1957. 534 с.
25. Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / Упоряд., вс. ст., прим. та комент. М. М. Олійник-Шубравської. Київ : Музична Україна, 1990. 453 с.
26. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. Москва : Университетская типография, 1878. Т. I–III.
27. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдѣль. Санкт-Петербург : В типографии В. Безобразова и К^о, 2011. Т. 5. 1242 с.
28. Франко І. Студії над українськими народними піснями. *Франко І. Твори: У 50 т.* Т. 42. Київ : Наук. думка, 1984. С. 7–492.
29. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ : Києво-Могилян. акад., 2010. 446 с.
30. Эварницкий Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: [в 2 ч.]. Санкт-Петербург : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч. 1. 294 с.

REFERENCES

1. Apanovych, O. (1991). *Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv* [Stories about the Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Dnipro, 333 p. [in Ukrainian].
2. Biletskyy, L. (1947). *Istoriya ukrayinskoyi literatury v 2 kh* [History of Ukrainian Literature in 2 vols.], vol. 1: Folk Poetry, Augsburg, 328 p. [in Ukrainian].
3. Halytsko-ruski narodni pryovidyky [Galician-Ruthenian folk proverbs] (1909) / collected, arranged and explained by Dr. Ivan Franko, vol. III, iss. I (Rabunok–Chas). *Ethnographic collection*, vol. 27 [in Ukrainian].
4. Hrushevskyy, M. (2007). *Bayda-Vyshnevetskyi v poeziyi y istoriyi* [Baida-Vyshnevetskyi in poetry and history. *Hrushevskiy M.S. Works: In 50 volumes*]. Lviv: Svit, vol. 8, series: Historical studies and renaissance (1906–1916), pp. 90–116 [in Ukrainian].
5. Drahomanov, M. (1918). *Pro ukrayinskykh kozakiv, tatar ta turkiv: Istorychna rozvidka. 3 dodatkom pro zhyttya Mykhayla Drahomanova* [About Ukrainian Cossacks, Tatars and Turks: Historical Exploration. 3 appendix on the life of Mykhailo Drahomanov]. Kyiv: Publishing house of Ukrainian bookstore named after T.G. Shevchenko, 65 p. [in Ukrainian].
6. Zhytetskyy, P. (1919). *Pro ukrayynski narodni dumy* [On Ukrainian folk poems]. Kyiv: Printing Publishing House “Drukar”. 115 p. [in Ukrainian].
7. *Zaporozhe v ostatkakh staryny y predanyakh naroda* [Zaporozhye in the remnants of antiquity and folk traditions] (1995) / comp., textol. interpr., foreword by M. M. Oliynyk-Shubravskya, part 1, 2, Kyiv: Veselka, 447 p. [in Russian].
8. *Istoricheskiye pesni malorusskogo naroda. S obyasneniyami Vl. Antonovicha i M. Dragomanova* [Historical songs of the Little Russian people. With explanations by Vl. Antonovich and M. Dragomanov] (1874). Kiev: Type. M.P. Fritz, vol. I, 368 p. [in Russian].
9. *Istorychni perekazy ukrayintsiv* [Historical legends of Ukrainians] (2003) / compiled and edited by Vasyl Sokil. Lviv: Kots Publishing House, 328 p. [in Russian].
10. *Istorychni pisni* [Historical Songs] (1961) / compiled by Berezovsky I., Rodina M., Khomenko V. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, 1068 p. [in Ukrainian].
11. Kostomarov, N. *Istoriya kazachestva v pamyatnikakh yuzhno-russkago narodnago pesennago tvorchestva* [The history of the Cossacks in the written sources of southern Russian folk song art] (1880). *Russkaya*

- Mysl.*, no. 1, pp. 1–39; no. 2, pp. 1–60; no. 5, pp. 33–54; no. 6, pp. 35–71; no. 7, pp. 37–68; no. 8, pp. 1–33 [in Russian].
12. Krymskiy, A.Yu. (1924). *Istoriya Turechchyny. Zvidky pochalasya Osmanska derzhava, yak vona zrostala y rozvyvalasya i yak dosyahla apoheyu svoeyi slavy y mohutnosti* [History of Turkey. Where did the Ottoman Empire begin, how did it grow and develop and how did it reach the apogee of its glory and power]. Kyiv: Printing House of the Ukrainian Academy of Sciences, 227 p. [in Ukrainian].
 13. *Lehendy ta perekazy* [Legends and oral traditions] (1985) / compiled and edited by A.L. Ionidi. Kyiv: Naukova Dumka, 400 p. [in Ukrainian].
 14. *Maloruskiye pesni, preimushchestvenno istoricheskiye, sobrannyye Ya.P. Novitskim v Yekaterinoslavskoy gubernii v 1874–1894 gg.* [Little Russian songs, mainly historical, collected by Ya.P. Novitsky in the Yekaterinoslav province in 1874–1894] (1894). *Collection of the Kharkov Historical and Philological Society*, vol. 6, works of the Pedagogical Department, iss. 2, Kharkov, 112 p. [in Russian].
 15. Myshanych, S. (2003). *Folklorystychni ta literaturoznavchi pratsi* [Folkloristic and literary works], vol. 1, Donetsk: DonIU, 544 p. [in Ukrainian].
 16. Mytsyk, Yu. (2022). *Ivan Sirko*. Kyiv: Klio, 160 p. [in Ukrainian].
 17. Pavlenko, I. (2003). *Istorychni pisni Zaporozhzhya: rehionalni osoblyvosti ta shlyakhy rozvytku* [Historical songs of Zaporozhye: regional features and development paths]. Zaporozhye: Tandem – U, 208 p. [in Ukrainian].
 18. Pavlenko, I. (2006). *Lehendy ta perekazy Nyzhnoyi Naddnipropryanshchyny: buttya u prostori ta chasi* [Legends and oral traditions of the Lower Dnieper region: existence in space and time], M.T. Rylsky IMFE; DVNZ “Zaporizhzhia National University”. Zaporizhzhia, 244 p. [in Ukrainian].
 19. Povkhan, F. (1930). *Istoriya u narodnykh pisnyakh* [History in Folk Songs]. *Subcarpathian Rus*, part 7–8, pp. 158–161 [in Ukrainian].
 20. Popovych, M. (1998). *Narys istoriyi Ukrayiny* [A sketch of the history of Ukraine]. Kyiv: ArtEk, 728 p. [in Ukrainian].
 21. *Sichova skarbnytsya. Lehendy ta perekazy Nyzhn'oyi Naddnipropryanshchyny* [Sich Treasury. Legends and oral traditions of the Lower Dnieper region] (1999) / ref., preface and notes by V. Chabanenko. Zaporizhzhia: ZDU, 392 p. [in Ukrainian].
 22. Sokil, V. (2003). *Ukrayinski storyko-heroyichni perekazy: strukturno-semantychnyy ta poetychnyy aspekty* [Ukrainian historical and heroic legends: structural, semantic and poetic aspects]. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrayiny, 319 p. [in Ukrainian].
 23. Sreznevskiy, I. (1833). *Zaporozhskaya starina* [Zaporizhzhya antiquity]. Kharkov, part 1 [in Russian].
 24. *Ukrayinska narodna satyra i humor* [Ukrainian folk satire and humor] (1957) / edited and translated by G.A. Nudhy. Lviv: book and magazine publishing house, 534 p. [in Ukrainian].
 25. *Ukrayinski narodni pisni, naspivani D. Yavornytskym. Pisni ta dumy z arkhivu vchenoho* [Ukrainian folk songs written by D. Yavornytsky. Songs and poems from the scientist's archive] (1990) / edited, all articles, notes and comments by M.M. Oliynyk-Shubravska. Kyiv: Musical Ukraine, 453 p. [in Ukrainian].
 26. *Narodnyye pesni Galitskoy i Ugorskoy Rusi, sobrannyye Ya.F. Golovatskim* [Folk songs of Galician and Hungarian Rus, collected by Ya.F. Golovatsky] (1878). Moscow: University Printing House, vol. I–III [in Russian].
 27. Chubinskiy, P. (2011). *Trudy etnograficheskoy-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy IRGO. Yugo-Zapadnyy otdel* [Works of the ethnographic and statistical expedition to the Western Russian region, equipped by the IRGO]. South-West Department. St. Petersburg: In the printing house of V. Bezobrazov and Co., vol. 5, 1242 p. [in Russian].
 28. Franko, I. (1984). *Studiyi nad ukrayinskymy narodnymy pisnyamy* [Studies on Ukrainian folk songs. *Franko I. Works: In 50 volumes*, vol. 42, Kyiv: Nauk, Dumka, pp. 7–492 [in Ukrainian].
 29. Chukhlib, T. (2010). *Kozaky ta yanychary. Ukrayina u khrystyiansko-musulmanskykh viynakh 1500–1700 rr.* [Cossacks and Janissaries. Ukraine in the Christian-Muslim Wars 1500–1700]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academician, 446 p. [in Ukrainian].
 30. Evarnitskiy, D. (1888). *Zaporozh'ye v ostatkakh stariny i predaniyakh naroda* [Zaporozhye in the remnants of antiquity and the legends of the people: [in 2 parts]. St. Petersburg: Publishing house of L.F. Panteleev, part 1. 294 p. [in Russian].